جۆرەکانی کێش (وەزن) لە شێعری «نالی»دا

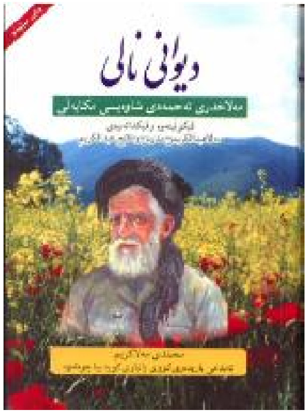

• س. چ. هێرش

لەو زنجیرە نووسراوەیەدا بە گوێرەی توانا هەوڵ دراوە تەواوی ئەو کێش(وەزن)انەی کە «نالی» بۆ گوتنی شێعرەکانی، کەڵکی لێوەرگرتوون یان دەکاری هێناون دەستنیشان بکرێن.
هەرچەند مەبەستی سەرەکی ئەو باسە، لێدوان لە سەر زانستی «عەرووز» و شیکردنەوەی (بەحر)ەکانی شێعری نییە، بەڵام بۆ ئاشنایی زیاتری خوێنەرەوان و لایەنگرانی شێعری نالی، بە شێوەیەکی سەرپێییش بێ، کورتە زانیارییەک سەبارەت بە (کێش) و چۆنیەتی ئاوێتەبوونی شەپۆل و درکە (دەنگ و برگە) کان وەڕووخراون و، پاشانیش دێڕی یەکەمی سەرجەمی ئەو غەزەل و چامە و شێعرانەی کە لە دیوانی «نالی»دا بە گوێرەی (ئەلفوبێ) هاتوون، بەڕیز نووسراونەتەوە و جۆری (کێش)ەکانیان دیاری کراون.

کێش(وەزن): کێش چەشنە ڕێکوپێکیی و گونجاوییەکی تایبەتە کە لە ئاوێنەبوونی دەنگ و درکە (شەپۆل| برگە) کانی شێعردا پێکدێ و، جۆرە ئاهەنگ و مۆسیاقایەک بە شێعرەکە دەبەخشێ.
پێوانە و تەرازووی کێش لە شێعری عەرووزی(یا بە زاروێژی هەڵەی باو کلاسیکی)ی کوردیدا، ئەو دەنگ و درکە یان ئەو شەپۆل و برگە کورت و درێژانەن کە لە دێڕێکدا بە شێوەیەکی ڕێک و گونجاو ئاوێتەدەبن و لە دێڕەکانی تردا دووپاتدەبنەوە. دیارە هەر چەشنە ڕێکی و گونجاوییەکی تایبەت، یان چۆنیەتی ئاوێتەبوون و ڕیزبوونی یەک لە دوای یەکی برگە کورت و درێژەکان، جۆرە کێشێکی تایبەت بە خۆیان دەخوڵقێنن.
جۆر و شێوەی ئاوێتەبوونی ئەو دەنگ و برگە کورت و درێژانە کە بە زاروێژی زانستی عەرووزی، پایە (کۆڵەکە)یان پێ دەگوترێ، بناخە و پێوەر و یەکەی کێش(وەزن) بە حیساب دێن. ئەو کۆڵەکانە، بە دوو شێوە کۆدەبنەوە: ئەگەر کێشێک لە دووپاتکردنەوەی پایەیەکی هاوچەشن واتە وەک خۆی دروست ببێ ئەوا وەزنەکە «هاوپایە»یە، وەک: **موستەفعیلون موستەفعیلون موستەفعیلون**؛ بەڵام ئەگەر کۆڵەکەکان هاوچەشن نەبن ئەوا وەزنەکە «ناهاوپایە»ی پێ دەگوترێ، وەک: **موفتەعەلون مەفاعیلون موفتەعەلون**

مەفاعیلون. ئەوەش بڵێین کە هەر کۆڵەکەیەکیش بە پێی وەزنی دیاریکراو لە یەک برگە تا پێنج برگە ئاڵوگۆڕی بەسەردادێ، وەکوو: **فەع**(یەک برگە)، **فەعەل**(دوو برگە)، **مەفعوولو**(سێ برگە)، **موفتەعەلون**(چوار برگە)، **موستەفعەلاتون**(پێنج برگە).

هەڵبەت لەو جێیەڕا کە پێکهاتەی هەر پایە و کۆڵەکەیەک، کۆبەندی دەنگ و برگە جۆراوجۆرەکان و چۆنیەتی ئاوێتەبوونیانە، ئێمە ئەشێ بە وردی ـ بەتایبەت لەمەڕ زمانەکەی خۆمان ـ ئاشنایان بین.

لە زمانی کوردیدا (بە هەر دوو ستانداردی کرمانجی سەروو و خوارووەوە)، دەنگ و برگە (شەپۆل، درکە) کان یان بە زاروێژی زمانناسان «بزوێن»(Vowel) ەکان بە دوو دەستە دابەش دەکرێن:

1– برگە یان بزوێنە کورتەکان بریتین لە: ئە«e» (ئەرۆم، گەرەک، وەرە)، ئو«u» (چون، سور، گول)، ئۆ«o» (ئۆف، مۆر، تۆ)، ئی«î» (ژین، قین، زی) ئێ«ê» (ئێش، لێڵ، رێ).

2– برگە یان بزوێنە درێژەکان بریتین لە: ئا «a» (ئازیز، پاییز، کارا) ئوو «û» (ڕووت، بووک، پەڵوو)، ئیی«îî» (یاریی، فریی، دەژیی).

ئەوەش فەرامۆش نەکرێ کە لە شێوەزاری کرمانجی سەروو، نیوچە بزوێن(سووکە بزوێن)ێک بەم نیشانەیە «ئـ» (i) لە نووسیندا بووەتە باو و دەکار دەکرێ کە لە نووسینی شێوەزاری کرمانجی خوارووودا لەبەر چاوناگیرێ. دیارە بە بۆچوونی خۆم ئەو نیوچەبزوێنە دە زات و ناخی خودی دەنگە کپ(Consonant)ەکاندا هەیە و پێویست بەم نیشانەیە ناکات، وەک: ژن، دڵم، بزن، سەرقژن، زگ، جگ. ئاشکرایە، دەستنیشانکردنی ئەو بزوێنە کورت و درێژانە بۆ ئەوەبوو کە بتوانین چۆنیەتی ئاوێتەبوون و جێگرتنیان لە شێعری (عەرووزی)دا دیاری بکەین. دیارە هەرکام لەوان ئەگەر لە شوێنی دروستی خۆیاندا ئاوێتە و جێگیر نەبن، ئەوا شێعرەکە تووشی لەنگی و لۆریی(سەکتە) دەبێ.

کێش(وەزن) لە باری چۆنیەتی پێکهاتە و ڕیزبوونی پایەکانییەوە دوو جۆرە:

1– کێشی ساغ(سالم): ئەگەر لە پایەکانی کێشێکدا، هیچ چەشنە گۆڕانێک ڕووندەدا و شکڵی ئەسڵیی کۆڵەکەکان وەک خۆیان بمێننەوە، ئەوا کێشی نێوبراو بە ساغ (سالم) لە قەڵەم دەدرێ، وەکوو: **فاعیلاتون، مەفاعیلون، موستەفعیلون**...

2– کێشی ناساغ(ناسالم): ئەگەر کۆڵەکەی کێشێک گۆڕانی بە سەر دابێ یان بە زاروێژی عەرووزی تووشی (**زەحف، زیحاف، ئەزاحیف**) هاتبێ، واتە لە ئەسڵی خۆی دوورکەوتبێتەوە ئەوا پێکهاتەی ئەو کێشە ناساغ یان (موزاحەف)ی پێ دەگوترێ، وەکوو: گۆڕانی **فاعیلاتون** (لە برگەی درێژەوە بۆ کورت) بە **فاعیلاتو**، **فەعەلاتون** بە **فەعەلاتو**...

هەروەک دەزانین چەشنی جێگرتن و ئاوێتەبوونی کۆڵەکەکان یان شێوەی (ئەفاعیل)ەکان (بەحری شێعریی) پێکدێنن. جا ئەگەر دێڕی هەر بەحرێک لە دوو پایە پێکهاتبێ ئەوا پێی دەگوترێ: موڕەببەع (چوارانە)، سێ کۆڵەکە بێ: موسەددەس (شەشانە) و، چوار کۆڵەکە بێ: موسەممەن(هەشتانە).

ئەوەش بزانین کە هیچ بەحرێک (بۆ هەر دێڕێک) نابێ لە دوو پایە کەمتر و لە چوار پایە زیاتر بێ.

کاری بەسەرکردنەوەی کۆڵەکەکان و ئەوەیکە بزانین بەحرەکان لە چەند پایە پێکهاتوون و ڕیتم و مۆسیقا و ئاهەنگی ئاوێتەبوونیان چۆنە، بە زاروێژی عەرووزی (**تەقتیع**)، یان (**دابڕکردن**)ی پێی دەگوترێ، کە لێرەدا بۆ کاری دابڕکردنی بەحر(شێعر)ەکان لە دوو نیشانەی « **ـ** » (بۆ برگەی درێژ) و«**ه**» (بۆ برگەی کورت) کەڵک وەردەگرین:

(**ئەی|جیل|وە**)(**دە|ری|حوس|ن**)(**و|ج|ڵەو|کێ**)(**شی|تە|ما|شا**)

(**مەف|عوو|لو**)(**مە|فا|عیی|لو**)(**مە|فا|عیی|لو**)(**مە|فا|عیل**)

ـ ـ ه| ه ـ ـ ه | ه ـ ـ ه | ه ـــ ـــ

هەروەک دەشزانین، لە زانستی (عەرووز) دا، بۆ هەر کێشێک نێوێکی تایبەت دیاری کراوە، بۆ نموونە ئەگەر وەزنەکە لە سەر کۆڵەکەی **مەفاعیلون** دامەزرابێ «**هەزەج**»، ئەگەر لە سەر کۆڵەکەی **فاعیلاتون** بێ «**رەمەل**» و، ئەگەریش لەسەر **موستەفعیلون** بێ ئەوا «**رەجەز**»ە. دیارە، لەبەر ئەوەی ژمارەی ئەم بەحر و وەزنانەی کە «نالی» دەکاری هێناون گەلێک زۆرن و لە درێژەی باسەکەدا دەخرێنەڕوو، لێرەدا هێنانی نێوی هەموویان بە پێویست نازانم.

بەڵام، بەر لەوەی جۆری وەزنە دەکارهاتووەکانی دیوانی «نالی» لە خوارەوە دەستنیشان بکەم، پێویستە نوکتەیەکی گرینگ جەخت بکەمەوە ئەویش ئەوەیە کە کۆمەڵگەی کوردەواری بەتایبەت فەرهەنگی ـ ڕۆشنبیریی لە زۆر لایەن و بوارەوە قەرزداری حەزرەتی« نالی» یە و، بۆ نموونە ئەگەر ئێمەی کورد خاوەنی ئەو بلیمەتە فەلسەفی و فەرهەنگی و زمانی و شێعرییە نەبووباین، ئەستەم بوو بتوانین باسی شێعر و ئەدەب بەتایبەت غەزەل و، هەروەها زمانی یەکگرتووی ئەدەبیی و زۆر مەسەلەی تریش بکەین. بۆ ئەوەی قسەیەکی هەروایم نەکردبێ سەرنجی ئەو دێڕەی خوارەوە بدەن و خۆتان سەرپشک بن بزانن وایە یان نا؟:

دەورانی یە وەک هێڵەگی سەودا سەری گێژم
بۆیە بـــە دەقیقی مەسەلە هەرچی دەبێژم

«نالی» بێژگە لەو لایەنانەی ئاماژەی پێکرا، شارەزایی و تواناییەکی لەڕادەبەدەریشی بەسەر کێشی (عەرووزی) دا هەبووە و، توانیویەتی لە زۆربەی ئەم کێش (وەزن) ە خۆش و سوار و جێکەوتووانەی کە بۆ نموونە «سەعدی» و «حافز» لە شێعری زمانی فارسیدا دەکاریان هێناون، کەڵک وەربگرێ و دەگەڵ شێعری کوردیی بیانگونجێنێ.

لێرەدا، بۆ هاسانکاریی و جوان لێحاڵیبوون هەوڵ دراوە، سەرەتا جۆری کێش (وەزن) و بەیتی یەکەمی شێعرەکان بنووسرێنەوە و پاشان بۆ هەر کام لەوانیش شکڵی دابڕکردنیان دیاری بکرێن:

ـ **هزج مثمن اخرب مکفوف محذوف** (هەزەجی خراوی کوێرکراوی قرتاو)

ئەی جیلوەدەری حوسن و جڵەوکێشی تەماشا!
سەر ڕشتەیی دین بێ مەدەدی تۆ نییە حاشا

ئەی جیلوە| دەری حوسن و| جڵەوکێشی| تەماشا!
سـەر ڕشتە| یی دین بێ مە|دەدی تۆ نی| یە حاشا
مەفعوولو| مەفاعیلو| مەفاعیلو| مەفاعیل
ـ ـ ە| ە ـ ـ ە | ە ـ ـ ە | ە ـ ـ ـ

ـ **هزج مثمن اخرب مکفوف محذوف** (هەزەجی خراوی کوێرکراوی قرتاو)

ئەستێرە هەموو مەحوە لە نێو نووری قەمەردا
یا شـــەمسی جەماڵت شەوی گێڕاوە بە فەردا؟

ئەستێرە| هەموو مەحوە| لە نێو نووری| قەمەردا
یا شـــەمسی| جەماڵت شە| وی گێڕاوە| بە فەردا؟
مەفعوولو| مەفاعیلو| مەفاعیلو| مەفاعیل
ـ ـ ە| ە ـ ـ ە | ە ـ ـ ە | ە ـ ـ ـ

ـ هزج مثمن اخرب مكفوف محذوف (هەزەجی خراوی کوێرکراوی قرتاو)

تا تایی سەری توڕڕەیی پڕ پێچشی بادا
هەرتایەکی بارێکی گوڵ و نافە بە بادا

تا تایی| سەری توڕڕە| یی پڕ پێچ| شی بادا
هـەرتـایە| کی بارێکی| گوڵ و نافە| بە بادا
مەفعوولو| مەفاعیلو| مەفاعیلو| مەفاعیل
ـ ـ ە| ە ـ ـ ە| ە ـ ـ ە| ە ـ ـ ـ

ـ هزج مثمن سالم (هەزەجی هەشتانەی ساغ)

تەبەسسوم دەردەخا حوققەی دەم و جەوهەر لە نێو ئەودا
بەڵێ مسقاڵە زەڕڕە زاهیرە جیلوەی لـــــــــە پڕتەودا

تەبەسسوم دەر| دەخا حوققەی| دەم و جەوهەر| لە نێو ئەودا
بەڵێ مسقا| ڵە زەڕڕە زا|هیرە جیلوەی| لـــــــــــــە پڕتەودا
مەفاعیلون| مەفاعیلون| مەفاعیلون| مەفاعیلون
ە ـ ـ ـ | ە ـ ـ ـ| ە ـ ـ ـ | ە ـ ـ ـ|

ـ رمل مثمن مخبون اصلم (ڕەمەلی هەشتانەی حەشاردراوی گوێبڕاو)

جۆشش و تابە لە نێو دیدەیی گریانمدا
چ تەنوورێکە لــە تەندوورەیی تۆفانمدا

جۆشش و تا| بە لە نێو دی| دەیی گریا| نمدا
چ تەنوورێ| کە لـــە تەندوو| ڕەیی تۆفا| نمدا
فاعیلاتون| فەعەلاتون| فەعەلاتون| فەعلون
ـ ە ـ ـ | ە ە ـ ـ | ە ە ـ ـ |ـ ـ

ـ هزج مثمن سالم (هەزەجی هەشتانەی ساغ)

ڕوخم ڕەنگینی ڕەنگی ڕوومەتی ڕەنگینتە بازا!
قـــــەدی سەروم کەمانینی قەدی شیرینتە بازا

ڕوخم ڕەنگی| نی ڕەنگی ڕوو| مەتی ڕەنگی| نتە بازا!
قــــــــــەدی سەروم| کەمانینی| قەدی شیری| نتە بازا
مەفاعیلون| مەفاعیلون| مەفاعیلون| مەفاعیلون
ە ـ ـ ـ | ە ـ ـ ـ| ە ـ ـ ـ | ە ـ ـ ـ|

ـ رجز مثمن مطوی مخبون (ڕەجەزی هەشتانەی پێچراوی حەشاردراو)

ئەحوەلی تەفرەقە نەزەر تەقوییەتی سەبەب دەکا
عـــــارفی وەحدەت ئاشنا لەم قسەیە ئەدەب دەکا

ئەحوەلی تەف| رەقە نەزەر| تەقوییەتی| سەبەب دەکا
عـــــــارفی وەح| دەت ئاشنا| لەم قسەیە| ئەدەب دەکا
موفتەعەلون| مەفاعەلون| موفتەعەلون| مەفاعەلون
ـ ە ـ ە | ـ ە ە ـ | ـ ە ـ ە | ـ ە ە ـ

ـ **رمل مثمن محذوف** (رەمەلی هەشتانەی قرتاو)

بولبولی تەبعم ئـــــەوا دیسان ســـــــەناخوانی دەکا
نوکتەسەنجی و، بەزلەگۆیی و عەنبەرئەفسانی دەکا

بولبولی تەب|عم ئـــــــەوا دی| سان ســـەناخوا| نی دەکا
نوکتەسەنجی و| بەزلەگۆیی و| عەنبەرئەفشا| نی دەکا
فاعیلاتون| فاعیلاتون| فاعیلاتون| فاعیلون
ـ ە ـ | ـ ـ ە ـ | ـ ـ ە ـ | ـ ـ ە ـ

• • •

دریژەی هەیە